

PALATALIZÁCIÓ A HORVÁTBAN ÉS A SZERBBEN: LÉTEZIK EGYÁLTALÁN?

STARČEVIĆ ATTILA

1. Bevezetés és elméleti háttér

Első lépésben (és némileg elhamarkodottan) palatalizációnak azt a folyamatot nevezhetjük, amikor egy palatális jegy áterjed egy olyan jegykomplexumra, amely vele közösen egy meghatározott tartomány része. Palatalizációnak ebben a megközelítésben nem csak a hagyományos irodalomból jól ismert palatális magánhangzók és az őket megelőző mássalhangzók közötti viszonyt tekintjük (erre bőségesen találunk példákat az egyes szláv nyelvekben), hanem tágabb értelemben azt a viszonyt is például, amely két magánhangzó között áll fenn egy harmóniatartományban (a magyar és a török magánhangzó-harmónia, de a különböző germán nyelvek történetében megjelenő harmonizáló folyamatok is jó példát szolgáltatnak erre). A harmóniatartomány kijelölésében számos morfológiai és fonológiai megszorítás játszhat közre: pl. hangsúly, a morfológiai (erős, azaz analitikus, ill. gyenge, azaz szintetikus) határok, a harmonizálásban résztvevő jegykomplexumok tartalma,¹ stb. Ebben a dolgozatomban azt a palatalizációs folyamatot vizsgálom meg, amely a szerbben (és kiváltképp a horvátban) figyelhető meg. A horvátban ugyanis a palatalizációnak három fokát látjuk: (i) a palatalizáció teljes hiányát (*tisak ti/*tʲi/*tʲi* 'nyomat'), (ii) a nem teljes (vagy „elsőfokú”) palatalizációt, amikor a palatális jegy csak másodlagos artikulációként jelenik meg a mássalhangzón (*djevojka dje/*de/*dʲe* 'lány') és (iii) a teljes palatalizáció fokát, amikor a palatalizációért felelős jegy teljesen egybeolvad a mássalhangzóval és egyéb változást is kiválthat, pl. affrikálódást (*rjeđi* 'ritkább', ahol a <đ> **dʒ** a **d** teljes palatalizált fokát mutatja). Ezt a látszólag skaláris folyamatot vizsgálom meg a kormányzásfonológiában használatos jegyelmélet, valamint a CV (Lowenstamm 1996; Scheer 1998a, 1998b;

¹ A harmonizáló folyamatokat számos tényező befolyásolhatja: az óangolban (Lass 1994) az *i*-umlaut csak egy az *i/j*-től balra elhelyezkedő közvetlenül szomszédos magánhangzót érintett (pl. mai angol *wed* < óa *weddian* < ***waðjōjan** 'esküszik' (ahol az **e** az **a/æ** *i*-umlautja) vs. *wake* < óa *wacian*/**wecian* < ***wakōjan** 'virraszt', ahol **ōj** < (œ:j) > **ej** > **i**, de a tömagánhangzó érintetlenül marad, mert kiesik a harmonizáló tartományból). Az ószláv jotáció (l. pl. Nedeljković 1974; Mihaljević 2002) eredményei minden szláv nyelvben megtalálhatók monomorfémikusan (pl. a *pljuv*- 'köp' ige esetében), de morfémahatárokon különbözőek az eredmények (horvát és szerb *zemlja* vs. lengyel *ziemia*, cseh *země* 'föld', stb.).

Ségéral – Scheer 1999) és VC (Dienes – Szigetvári 1999; Szigetvári 1999) fonológia elméleti apparátusának segítségével. Ezen felül a következő elemzési megszorításokat is adottnak tekintem (ezek részben vagy egészen már eleve adottak és szükségszerűen következnek a fenti elméletekből): a minőség/melódia és a kvantitás (mennyiség/időzítés) különválasztása (l. külön pl. Goldsmith 1976), az egységek melodikus felépítése és a melódia terminus értelmezése, a komplexitás különböző fokait mutató egységek (a több, illetve a kevesebb elemből álló jegyhalmazok), felbonthatóság és nagyobb elemekké való „összeállítás” (l. bővebben Harris 1990, 1992, 1994, 1996, 1997; Harris és Lindsey 1995; Scheer 1998a, 1998b). A dolgozatban felülbírálok a skaláris palatalizáció lehetőségét a horvátban, valamint megvizsgálom az **I** (palatalitás) elemnek a (C vagy V pozícióból történő) megjelenítését és ennek az elemnek a különböző palatalizációs folyamatokban való részvételét.

2. Adatok és problémák

2.1. A palatalizáció hiánya

A horvátban és szerbben a következő öt magánhangzóból álló klasszikus rendszer található meg: **i, e, a, o** és **u**. Ezekhez csatlakozik a horvátban az **ie** (az ószláv *ě* folytatása, amely **e:** vagy **æ:** lehetett) kettőshangzó² (a szerbben ez a fonéma nincs jelen: nyelvtörténetileg az **e**-vel esett egybe, kivéve akkor, amikor előtte üres szótagnyitány állt, l. lejjebb). A magánhangzó-hosszúság nem kontrasztív: több (talán az összes) szláv nyelvhez hasonlóan a morfofonológiai környezet határozza meg az interpretációt (zárt szótagban és a hátulról számított harmadik szótagban a magánhangzók általában megrövidülnek, de nem szükségszerűen). Az **ie** diftongus írásban <ije> vagy

² A hagyományos horvát és szerb nyelvtanok (Pešikan et al. 1995; Raguž 1997) fonémaértékűnek veszik fel az imént felsorolt hat magánhangzó hosszú változatát is (így a rendszer a duplájára nő), de ez általában a nem rendszerszerű szemlélet következménye. Ezt az álláspontot a látszólag minimális párt képező szavak bizonyítják: pl. *kūpiti* 'megvesz' azzal szemben, hogy *kūpiti* 'összeszed'. A mai beszélt horvát köznyelvben azonban a két hang általában azonos hosszúságú (azaz vagy rövid vagy hosszú, beszélőtől függően). Ugyanez a helyzet az **ie** diftongussal is, amelynek jelölésére két grafémakombináció is létezik (a fent említett <ije> és <je>: az első a hosszú, a második a rövid diftongust hivatott jelölni): a kettő közötti írásos (nyelvtörténeti és dialektális szempontból talán jogos) különbség ma már nem él a köznyelvben; így a *riječ* 'szó' és a *rječnik* 'szótár' is (a helyesírási különbség ellenére) ugyanazt a magánhangzót tartalmazza, az **ie**(:)-t, nem pedig egy **i:e** vs. **ie** különbséget. A diftongus „felszíni” **je**(:)-ként történő realizációjáról l. bővebben Starčević (2002) vagy a 2.1. pontot.

<je>-ként (míg kiejtésben **je**(:)-ként) jelenik meg (pl. *riječ* 'szó', *rječnik* 'szótár'), de ez nincs kihatással a fonetikai/fonológiai megjelenítésre (ez a kettőshangzó is a környezet függvényében változtat(hat)ja a hosszát): pl. *tijelo* ['tje:lo] 'test' ~ *tjelesa* [tje'lesa] 'testek', *tjelesno* ['tjelesno] 'testi', *vjeran* ['vje:ren] 'eljegyzett', *vjernik* ['vjernik] 'hívő'. Mindkét nyelvben a következő palatálisok vannak jelen rendszerszerűen (fonémikusan): *š* (IPA *ʃ*), *ž* (*ʒ*), *č* (*tʃ*), *dž* (*dʒ*), *ć* (*tɕ*), *đ* (*dʒ*), *lj* (*ɫ*), *nj* (*ɲ*). A többi (kevésbé jellegzetes és problémamentes) mássalhangzóról nem kívánok külön szólni.

Mindkét nyelvre úgyszintén jellemző, hogy a palatális magánhangzók (az **i**, **e** és az **ie** a horvátban) nem palatalizálják az előttük álló mássalhangzót: pl. *gibak* 'gi:bak ~ *'gi:bak ~ *'ji:bak ~ *'zi:bak 'hajlítható', *kipiti* 'ki:piti ~ *'ki:piti ~ *'ci:piti ~ *'tʃi:- ~ *'tsi:- 'túlfut', *mio* 'mi:o ~ *'m'i:o ~ *'mɫi:o 'kedves', *nit* 'ni:t ~ *'ni:t ~ *'ni:t 'fonal', *silas* 'si:la ~ *'si:la ~ *'ʃi:la ~ *'ɕi:la 'erő', *tjelesno* 'tjelesno ~ *'tɕelesno 'testi', *bijes* 'bje:s ~ *'bɛ:s 'düh', *mjesto* 'mje:sto ~ *'mɛ:sto 'hely', *vjera vjera* ~ *'vɛra 'hit' (a labiálisok esetében megfigyelhető ún. *l*-protetikus palatalizációt a későbbiekben tárgyaljuk). Látjuk, hogy a fenti esetekben a palatalizáció egyáltalán nem következik be. Ez alól a megszorítás alól kivételt képeznek a koronális szonoránsok, amelyek palatalizációja kötelező az **ie** előtt (de nem a többi palatális *V* előtt!): pl. *nijem* 'ne:m ~ *'nje:m 'néma', *ljeto* 'ɫe:to ~ *'lje:to 'nyár' (DE: *listati* 'listati ~ *'ɫistati 'lapoz', *ništa* 'ni:ʃta ~ *'ni:ʃta 'semmi', mert itt nem az **ie** fordul elő).

Starčević (2002)-ben bővebben elemeztem az **ie** diftongust. Itt csak a következőket szeretném megjegyezni: az angol **ju**:-hoz hasonlóan, a horvát **ie** is instabil és ennek következtében a diftongus **I** része csatlakozni próbál melódiájában az előtte lévő mássalhangzós helyhez a következőképpen: (i) ha a mássalhangzós hely üres, akkor **j**-ként jelenik meg (pl. *jesti* 'eszik'; ilyen helyzetben az ószláv *ě* **je**-ként jelenik meg a szerbben is; egyébként, azaz mássalhangzó utáni helyzetben pedig az **e**-vel esett egybe), (ii) ha a mássalhangzós hely melodikusan „telített” (és nem tartalmaz **I**-t, azaz nem palatális), a diftongusból „kiesett” **I** másodlagos jegyként társul a már meglévő melodikus halmazhoz (függetlenül a meglévő mássalhangzók számától) és így tud csak interpretálódni (pl. *vjera* 'vje:ra 'hit', *riječ* 'rje:ʃ 'szó', *prijelom*

'prje:lom 'törés', *strijela* 'strje:la 'nyíl', *ždrijelo* 'zdrje:lo 'torok', stb.;³ ilyen esetben a szerb elveszítette az **I**-t: *vera*, *reč*, *prelom*, stb.) és (iii) ha a befogadó mássalhangzós hely már tartalmaz **I**-t (azaz, ha palatális), a diftongus **I** része kiesik és nem realizálódik még egyszer a mássalhangzón (ebben az esetben a szerb és a horvát sem őrizte meg az ósláv *ě*-t: pl. *ševa* 'fülemüle', *čelik* 'acél'⁴). Ezek után érthető, hogy (i) a szerbben és a horvátban sincs palatalizáció **i** és **e** előtt és (ii) a horvátban csak ott van palatalizáció, ahol az **ie** diftongusból kiesett **I** az előtte álló mássalhangzós pozíción interpretálódik. Ezt azonban nevezhetjük látszólagos palatalizációnak is, hiszen csak egy másodlagos artikulációs jegynek a megjelenéséről van szó (l. a 3. lábjegyzetet is), és nem valóságos melodikus változásról (pl. egy melodikus jegyhalmozás fissziójáról (felbomlásáról); erről l. bővebben pl. Scheer 1998a): így pl. „első” fokon a **d** és **t** palatalizált párja a **dj** és **tj**, és nem pedig (mint „másodfokon”) a <*đ*> **dž** és a <*č*> **tč**, azaz *djevojka* 'lány', *tijesan* 'szűk', azzal szemben, hogy *mlađi* 'fiatalabb' (vö. *mlad* 'fiatal'), *sreća* 'szerencse' (vö.

³ A horvát adatokkal kapcsolatban a következő megjegyzést tehetjük: van-e fonetikai különbség pl. **tj** és **ʃ** között (azaz egy olyan **t** között, amelyhez melódiajában csatlakozott egy **I** és egy olyan **t** között, amely egy másodlagos **I** artikulációval rendelkezik, azaz *tijesan* 'szűk' 'tje:sa vs. 'tje:sa)? A kérdés talán bonyolultabb, mint hinnénk: fonetikailag elképzelhető a különbség (talán olyan nyelvekben, ahol a kettő között van valami szisztematikus összefüggés, de a horvátban a kettő azonos lehet kiejtésben, hiszen nem két különálló folyamat eredménye; az is lehet, hogy csak graduális fonetikai különbségről van szó, amely fonológiaiailag nem releváns), fonológiaiailag pedig még bonyolultabb a kérdés: ha az **I** a C-hez asszociált **t**-hez kapcsolódik, akkor nem tudjuk modellezni a **tj** és **ʃ** közötti különbséget, hiszen mindkettő egy C helyhez kapcsolódik az időzítési tengelyen, nem beszélve a „palatalizált” **t**-ről, azaz a **tč**-ről, amely úgyszintén egy C-hez kapcsolódik az elméleti keretünk szerint. A három közötti rendszerszerű különbséget (ha egyáltalán van pl. a **tj** és a **ʃ** között) biztosan a melodikus halmazok belső felépítésében kell keresnünk (pl. Rennison 1998). Egy biztos azonban: a *tepati* 'becéz' esetében a palatalizációnak és/vagy a palatalizáltságnak semmi nyoma: csakis **te:pati** létezik, nem pedig ***tje:pati** vagy ***tje:pati**, legkevésbé pedig ***tčje:pati**.

⁴ Itt azt a kérdést tehetjük fel, hogy nyelvtörténetileg egyáltalán elvárható-e egy ilyen palatális C + palatális V kapcsolat fennállása, hiszen pl. a **tj** csakis egy palatalizált **k**-ból jöhet történetileg. Más szóval, a **tj** már tartalmazza magában azt az **I**-t, amivel a **k** egybeolvadt a rákövetkező palatális magánhangzó hatása következtében. Mindenesetre, a szinkronia szempontjából ez (pillanatnyilag) irreleváns. Hasonló kérdés tehető fel az angol *chew*-val (óangol *čēowan* 'rág') kapcsolatban: volt itt valaha is **ju**, amit egy már palatális mássalhangzó előzött meg? Nyelvtörténetileg, a **tj**-től függetlenül is létrejött(hete)tt a **ju**: (sőt, minden egyéb helyzetben ez is történt: pl. óa. *knēow* > modern angol *knew* 'tudott' **nju**:). Ma mindenesetre ebben a helyzetben nem fordulhat elő **j**. A felelet a választott szempont szerint alakul.

sretan 'szerencsés'). Az általam „elsőfokú” palatalizációnak nevezett folyamat nem található meg a szerbben (hiszen itt nincs is *ie* diftongus: a fenti horvát szavak szerb megfelelői tehát *devojka*, *tesan*), míg a „másodfokú” palatalizáció mindkét nyelvben azonos formában jelenik meg: pl. *sreća*.

2.2. Mégis létezik palatalizáció?

2.2.1. A kiváltó ok(ok)

Láttuk, hogy a palatális magánhangzók (az *i*, *e* és *ie*) nem váltanak ki palatalizációt; pontosabban: az *i* és *e* soha, míg az *ie* csak ún. „elsőfokú” (és csakis a horvátban). Létezik-e ezek után egyáltalán palatalizáció ezekben a nyelvekben? Nézzük sorjában a példákat. A hímnemű főnevek *vocativus singularis* (VS) alakjában a következő mássalhangzó-párok fordulnak elő: *c ts ~ č tf*, *k k ~ č tf*, *g g ~ ž ž*, *h x ~ š š*, *z ~ ž ž* (l. [1]).

- (1) *stric* 'nominativus singularis (NS)' ~ *striče* 'nagybácsi', *vic* ~ *viče* 'vicc', *mjesec* ~ *mjeseče* 'hold', *čovjek* ~ *čovječe* 'ember', *momak* ~ *momče* 'srác', *kruh* ~ *kruše* 'kenyér', *bog* ~ *bože* 'isten', *vitez* ~ *viteže* 'lovag', *knez* ~ *kneže* 'kenéz'.

Vegyük azonban észre, hogy az egyéb (nem veláris) mássalhangzóra végződő főnevek VS alakjában **nem** fordulnak elő alternációk (l. [2]).

- (2) *život* 'NS' ~ *živote* ~ **živoće* 'élet', *grad* ~ *grade* ~ **grade* 'város', *dan* ~ *dane* ~ **danje* 'nap', *zub* ~ *zube* ~ **zublje* 'fog', *prst* ~ *prste* ~ **pršće* 'ujj', *brat* ~ *brate* ~ **braće* 'fivér', *stolar* ~ *stolare* ~ **stolarje* 'asztalos'.

Hasonló alternáló párokat figyelhetünk meg az *-ev* augmentummal képzett főnevek *nominativus pluralis* (NP) alakjában (itt egy *c ts ~ č tf* alternációval találkozunk, l. [3]):

- (3) *zec* 'NS' ~ *zečevi* 'nyúl' (vö. szintén *zeče* VS), *stric* ~ *stričevi* 'nagybácsi' (*striče* VS), *palac* ~ *palčevi* 'hüvelykujj' (*palče* VS), *princ* ~ *prinčevi* 'herceg' (*prinče* VS).

További alternációkat figyelhetünk meg a hímnemű főnevek NV *pluralis* és *dativus locativus pluralis* (DLP) és a nőnemű főnevek DLS alak-

jaiban (itt $k \sim c$ **ts**, $g \sim z$ **z**, $h \sim s$ **s** alternációkat találunk), ahogy ezt a [4] alatt láthatjuk:

- (4) *putnik* 'NS' ~ *putnici*, *putnicima* 'utas', *bubreg* ~ *bubrezi*, *bubrezima* 'vese', *orah* ~ *orasi*, *orasima* 'dió', illetve a nőnemű főnevek esetében: *ruka* ~ *ruci* 'kéz', *knjiga* ~ *knjizi* 'könyv', *snaha* ~ *snasi* 'meny', *gramatika* ~ *gramatici* 'nyelvtan'.

Az egyéb (nem veláris) mássalhangzóra végződő hímnemű főnevek NV és DLP és a nőnemű főnevek DLS alakjaiban nem fordulnak elő alternációk (l. [5]).

- (5) *život* 'NS' ~ *životi*, *životima* ~ **živoć*- 'élet', *dan* ~ *dani*, *danima* ~ **danj*- 'nap', *zub* ~ *zubi*, *zubima* ~ **zublj*- 'fog', *prst* ~ *prsti*, *prstima* ~ **pršč*- 'ujj', *mrav* ~ *mravi*, *mravima* ~ **mravlj*- 'hangya', valamint a nőnemű főnevek esetében: *žena* ~ *ženi* ~ **ženji* 'nő', *pjesma* ~ *pjesmi* ~ **pjesmlji* 'ének', *borba* ~ *borbi* ~ **borblji* 'harc', *lopta* ~ *lopti* ~ **lopći* 'labda'.

További alternáló párok figyelhetők meg a mássalhangzóra (és *o*-ra, amely történetileg a kóda helyzetben lévő *l*-ből származik) végződő nőnemű főnevek *instrumentalis* S-ának (-*ju*) esetében:

(6)	
$t \sim \acute{c}$ (t ~ tǣ)	<i>smrt</i> ~ <i>smréu</i> 'halál'
$d \sim \acute{d}$ (d ~ dǣ)	<i>ćud</i> ~ <i>ćuđu</i> 'hajlam'
$st \sim \acute{s}c$ (st ~ ǣtǣ)	<i>mladost</i> ~ <i>mladošću</i> 'fiatalság'
$zd \sim \acute{z}d$ (zd ~ ǣdǣ)	<i>bazd</i> ~ <i>bažđu</i> 'bűz'
$l \sim lj$ (l ~ ǣ)	<i>sol</i> ~ <i>solju</i> 'só' (l. még <i>misao</i> ~ <i>mišlju</i> 'gondolat')
$n \sim nj$ (n ~ ǣ)	<i>jesen</i> ~ <i>jesenju</i> 'ősz'
$r \sim rj$ (r ~ ǣ)	<i>kćer</i> ~ <i>kćerju</i> 'lány'
$v \sim vlj$ (v ~ ǣ)	<i>krv</i> ~ <i>krvlju</i> 'vér'
$p \sim plj$ (p ~ ǣ)	<i>kap</i> ~ <i>kaplju</i> 'csepp'
$b \sim blj$ (b ~ ǣ)	<i>zob</i> ~ <i>zoblju</i> 'zab'
$\acute{s} \sim \acute{s}j$ (š ~ ǣ)	<i>kokoš</i> ~ <i>kokošju</i> 'csirke'
$\acute{z} \sim \acute{z}j$ (ž ~ ǣ)	<i>laž</i> ~ <i>lažju</i> 'hazugság'

č ~ čj (tʃ ~ tʃj)	riječ ~ riječju 'szó'
ć ~ ćj (tɕ ~ tɕj)	

A fentiekhez hasonló alternációk másutt is megfigyelhetők, így az igei paradigmában is. Lássuk a következő példákat (7a-c):

(7a) k, g, h ~ č, ž, š ~ ć⁵ ~ c, z, s **alternáció**

Inf.	Tő	1SPres	Imper. 2S, 1&2P
vući -tć-	vuk -k-	vučem -tj-	vuci, vucimo, vucite 'húz' -ts-
leći -tć-	leg -g-	ležem -ž-	lezi, lezimo, lezite 'fekszik' -z-
vrijeći -tć-	vrh -x-	vršem -f-	vrši, vrsimo, vrsite 'csépel' -s-
pečí -tć-	pek -k-	pečem -tj-	peci, pecimo, pecite 'süt' -ts-
	(vö. peku '3PPres')		

(7b) Egyéb nem veláris mássalhangzók esetében **nem** következik be a változás:

Inf.	Tő	1SPres	Imper. 2S, 1&2P
raditi	rad -d-	radim	radi, radimo, radite ~ *radi -dž-, stb. 'dolgozik'
nositi	nos -s-	nosim	nosi, nosimo, nosite ~ *noši -f-, stb. 'hord'
venuti	ven -n-	venem	veni, venimo, venite ~ *venji -jn-, stb. 'hervad'
umrijeti	umr -r-	umrem	umri, umrimo, umrite ~ *umrji -rj-, stb. 'elhal'
prati	per -t-	perem	peri, perimo, perite ~ *perji -rj-, stb. 'mos'

Első megközelítésre a fentieknek ellentmondani látszanak a következő veláris és nem veláris hangok esetében megfigyelhető együttes alternációk (*k ~ č, g ~ ž, h ~ š, s ~ ś, z ~ ž, t ~ ć, d ~ đ, l ~ lj, p ~ plj, m ~ mlj*, stb):

⁵ A horvátban és a szerbben a **k** csak akkor alternál **tć**-vel, ha „történetileg” **t** követte: ilyen pl. a 'süt' ige **k** végű töve, amelyhez a *-ti* infinitivusi végződés járul, azaz *pek-ti* > *pečí*. Ezt a problémát nem tárgyalom ebben a dolgozatban.

(7c)

Inf.		Tő	1SPres	Imper.	2S.
<u>1&2P</u>					
skakati	skak	-k-	skačem/*skakem	skači, skačimo, skačite ~ *skaki/skaci	
'ugrik'			-tʃ-/*-k-	-tʃ-/*-k-/*-ts-	
lagati	lag	-g-	lažem/*lazem	laži, lažimo, lažite ~ *lagi/lazi	
'hazudik'			-ʒ-/*-z-	-ʒ-/*-g-/*-z-	
kihati	kih	-x-	kišem/*kisem	kiši, kišimo, kišite ~ *kihi/kisi	
'tüsszög'			-f-/*-s-	-f-/*-x-/*-s-	
pisati	pis	-s-	pišem/*pisem	piši, pišimo, pišite ~ *pisi	
'ír'			-f-/*-s-	-f-/*-s-	
glodati	glod	-d-	glodem/*glodem	glodi, glodimo, glodite ~ *glodi	
'rág'			-dʒ-/*-d-	-dʒ-/*-d-	
metati	met	-t-	mečem/*metem	meći, mećimo, mećite ~ *meti	
'tesz'			-tʃ-/*-t-	-tʃ-/*-t-	
poricati	poric	-ts-	poričem/*poricem	poriči, poričimo, poričite ~ *porici	
'tagad'			-tʃ-/*-ts-	-tʃ-/*-ts-	
dizati	diz	-z-	dižem/*dizem	diži, dižimo, dižite ~ *dizi	
'emel'			-ʒ-/*-z-	-ʒ-/*-z-	
klati	kol	-l-	koljem/*kolem	kolji, koljimo, koljite ~ *koli	
'öl'			-ʎ-/*-l-	-ʎ-/*-l-	
hramati	hram	-m-	hramljem/*hramem	hramlji, hramljimo, hramljite ~ *hrami	
'sántít'			-mʎ-/*-m-	-mʎ-/*-m-	
kapati	kap	-p-	kapljem/*kapem	kaplji, kapljimo, kapljite ~ *kapi	
'csöpög'			-pʎ-/*-p-	-pʎ-/*-p-	

A középfok *-ji* szuffixuma szintén kiváltja a palatalizációt. Ezt mutatják a [8] alatti példák is.

(8)

p ~ plj (p ~ p Δ)	skup ~ skupljī 'drága'
b ~ blj (b ~ b Δ)	grub ~ grubljī 'goromba'
v ~ vji (v ~ v Δ)	živ ~ življī 'élő'
m ~ mlj (m ~ m Δ)	sam ~ samljī 'egyedül'
s ~ š (s ~ f)	vis(ok) ~ viši 'magas'
z ~ ž (z ~ ž)	brz ~ brži 'gyors'
t ~ ć (t ~ t Δ)	žut ~ žući 'sárga'
d ~ đ (d ~ d Δ)	mład ~ mlađi 'fiatal', tvrđ ~ tvrđi 'kemény'
l ~ lj (l ~ l Δ)	bijel ~ bjelji 'fehér'
n ~ nj (n ~ n Δ)	crn ~ crnji 'fekete'
st ~ šć (st ~ st Δ)	čvrst ~ čvršći 'kemény'
k ~ č (k ~ t Δ)	jak ~ jači 'erős'
g ~ ž (g ~ ž)	blag ~ blaži 'lágú'
h ~ š (x ~ f)	suh ~ suši 'száraz', tih ~ tiši 'csendes'

2.2.2. Lehetséges általánosítások

Ezekből a példákból a következő általánosításokat vonhatjuk le a szerbre és a horvatra egyaránt: vannak olyan esetek (l. [1], [3], [4] és [7a]), a főnévi és igei paradigmákban egyaránt, amikor a veláris mássalhangzók palatális mássalhangzókkal váltakoznak, azaz **k** ~ **t**⁶/**ts**, **g** ~ **ž**/**z**, **x** ~ **f**/**s**. A [2], [5] és [7b] alatti példasorban azonban nem következik be a palatalizáció annak ellenére, hogy a nem veláris mássalhangzók ugyanabban a strukturális

⁶ Az [1]-ben felsorolt adatok azt is mutatják, hogy vannak **ts** ~ **t**_f alternációk is. Ez első megközelítésben ellentmond az ószláv palatalizációnak: itt ugyanis egy nem veláris szegmentum (**ts**) egy másik nem veláris szegmentummal váltakozik (**t**_f) (l. a 6. lábjegyzetet is). Az ehhez hasonló példák hatására ma már nagymértékben bizonyítottnak látszik az, hogy az ún. harmadik palatalizáció (amely eredményében azonos a másodikkal) valószínűleg az első (és egyben a második) palatalizáció előtt következett be. Ezt (többek között) az bizonyítja, hogy a „harmadik” palatalizáció eredményein az első palatalizációs folyamat is lefut (a második palatalizáció eredményeit azonban az első palatalizáció soha nem érinti): pl. *otac* ~ *oče* 'apa' NS ~ VS', *otrok* ~ *otročē* 'gyerek (dialektális)' NS ~ VS'. Valószínűleg arról van szó, hogy a „harmadik” palatalizáció eredménye a **k** esetében egy erősen palatalizált (de talán nem teljesen palatális) **k'** volt, amely később egyrészt **ts** lett (*otac*), másrészt pedig **t**_f-vé palatalizálódott a későbbiekben a palatális magánhangzók előtt (l. bővebben Mihaljević 2002).

helyzetben vannak: pl. *momak* ~ *momče*, de *život* ~ *živote*. Ezen a ponton azt szűrhetnénk le az adatokból, hogy itt a különböző ószláv palatalizációs folyamatok köztudott eredményeivel állunk szemben, azzal ugyanis, hogy a veláris mássalhangzók koronálisokká⁷ változtak palatális magánhangzók előtt, míg ez *nem* következett be, amikor (i) hátul képzett magánhangzók követték a velárisokat és (ii) a nem veláris mássalhangzók esetében. Ennek némileg ellentmond a [6], [7c] és [8] alatti adathalmaz: itt ugyanis a velárisok és a nem velárisok is palatalizálódnak (pontosabban: *k* ~ *tʃ*, *g* ~ *ʒ*, *x* ~ *ʃ*, *s* ~ *ʃ*, *z* ~ *ʒ*, *t* ~ *tʃ*, *d* ~ *dʒ*, *l* ~ *ʎ*, *n* ~ *ɲ*, *r* ~ *rj*,⁸ *p* ~ *pʎ*, *b* ~ *bʎ*, *m* ~ *mʎ*, *v* ~ *vʎ*). A hagyományos irodalomban ezt az utóbbi folyamatot jotációnak nevezik. A palatalizáció és jotáció közötti lényeges különbség az, hogy az előbbi csak a velárisokat, míg az utóbbi minden egyes mássalhangzót érint (az egyes szláv nyelvekben a jotációnak különböző eredményeit látjuk, sokszor a morfológia közrejátszása következtében).

A szerbvel és a horvátval kapcsolatban a következő lényeges megjegyzéseket tehetjük: a jotáció eredménye azonos az első palatalizációéval a velá-

⁷ Ezt a folyamatot a szlavisztikában palatalizációnak szokás hívni, de helytelenül. A „palatalizációt” (ebben a dolgozatban) úgy értjük, hogy *nem* veláris és *nem* labiális. Ez, első megközelítésben, helytelennek tűnhet, hiszen a *s*, *z* és a *ts* pl. nem palatális szegmentumok a terminus szigorú értelmében (nem tartalmazznak ugyanis *l* elemet), de ez a velárisok szempontjából lényegtelen: a velárisok esetében ugyanis az eredmény (lásd alább) minden esetben egy nem veláris szegmentum. A folyamatot helyesebben *develarizációnak*, még helyesebben *koronalizációnak* nevezhetjük, amely így magában foglalja a palatális és a nem palatális (és egyben kizárja a veláris és a labiális) hangokat. Az első és második palatalizáció eredményei a horvátban a következők: I.: *k g x > tʃ ʒ ʃ*; II.: *k g x > ts z s* (a „harmadik” palatalizáció eredményében azonos a másodikkal (azaz: *k g x > ts z s*), azzal a lényeges különbséggel, hogy nincsen egyértelmű példa a *x* palatalizációjára (ez is azt támasztja alá, hogy a „harmadik” palatalizáció tulajdonképpen az összes többi megelőzi kronológiailag, és akkor következett be, amikor a *x* még indoeurópai *s* „volt”). Ezen felül progresszív volt (a palatális magánhangzók a mögöttük lévő, és nem az előttük elhelyezkedő, velárisokat palatalizálták, mint ahogy ez az első és a második palatalizáció esetében volt megfigyelhető).

⁸ A nyelvtörténetileg palatalizált *r* (azaz *rj/rʎ*) a különböző szláv nyelvekben más-más képet mutat, de általában depalatalizálódott. Ez a horvátra is igaz (kiváltképp az igei paradigmára, ahol nem található pl. olyan felszólító forma, amelyben ez megmaradt volna: vö. *kaplji/*kapji/*kapi* ‘csöpögi’ vs. *deri/*derji/*derri* ‘tépji’ (az igei tövek a következők: *kap-ati* és *der-ati*). Ez azonban nem igaz pl. a mássalhangzóra végződő nőnemű főnevek SI-ra, ahol ugyanis a *-ju* morféma előtt megjelenik az *r*: pl. *kčerju* ‘lány’ (ugyanilyen helyzetben minden egyes mássalhangzó palatalizált változata előfordulhat: *bolju* ‘fájdalom’, *smrču* ‘halál’, stb.; l. [6]). A *deri/*derji* és *kčerju/*kčeru* közötti különbség talán a morfológiai határ milyenségétől függ (ez azonban túlmutatna a dolgozat keretein).

risok esetében; a velárisok második palatalizációjával szemben (l. a 6. láb-jegyzetet), amely helyesebben koronalizáció, a jotáció eredménye minden egyes esetben azzal jár, hogy az **I** melódia egy olyan mássalhangzós pozícióban interpretálódik, amely már tartalmaz más melodikus összetevőket is (pl. a **s** vagy a **n** esetében). Más szóval, a jotáció mindig (valóságos, szigorú értelemben vett) palatalizációval jár, nem csak (általános, szélesebb értelemben vett) koronalizációval (ami nem jelent okvetlenül palatalizációt). A jotációt (a többi szláv nyelvhez hasonlóan) egy önállóan előforduló **I** melódia okozza. A jotáció hatásában „erősebb” a (hagyományos) palatalizációnál, mert (i) nem csak a velárisokat érinti (ezek a melódia szempontjából sok nyelvben hajlamosabbak a változásra: ezt bizonyítja a három palatalizációs folyamat is az ószlávban; l. pl. Lombardi 1995; Szigetvári 1996; Huber 2002, stb.) és nem csak a velárisokról a koronálisokra terjed ki szélesebb körben (a koronálisok melodikus változékonyságát sok adat bizonyítja: l. pl. Paradis és Prunet 1991, Backley 1993), hanem (ii) a lehető legnagyobb halmazra van kihatással, azaz az összes (ószláv) mássalhangzóra, a képzés helyétől függetlenül. A jotáció tehát a labiálisokra is kiterjed, amelyek diakrón és szinkrón stabilitását (vagy relatív ellenállóságát számos folyamattal szemben) szintén sok adat bizonyítja (pl. Posner 1996). A labiálisok palatalizációja azonban egy *l-protetikum* segítségével valósul meg: pl. *skup* > *skuplji* 'drága ~ drágább'. Ez a protetikum csak a labiálisoknál jelenik meg (minden más mássalhangzó „közvetlenül” palatalizálódik, azaz az **I** melódia közvetlenül az érintett mássalhangzón realizálódik). Egy olyan tényezőt is meg kell említeni, amiről ebben a dolgozatban nem lesz bővebben szó, de amely az **I** melódiának egy zárhangon való interpretációját közelebből is érintheti: a zárhangok palatalizációjának egyik gyakori következménye az affrikálódás. Ez történik meg a **k** ~ **tʃ**, valamint a **t** ~ **tʃ** és a **d** ~ **dʒ** esetében. Az (ószláv) palatalizáció és jotáció között van egy lényeges különbség: a palatalizáció csak a velárisokat érinti és minden palatális magánhangzó előtt megtörténik, míg a jotáció minden mássalhangzót érint és csakis a **j** előtt történik meg: eredményében a két folyamat között van átfedés, de strukturálisan lényegesen különböznek egymástól. Ez ellentmondásnak tűnik ezen a ponton, hiszen az **I** melódia megtalálható mind a **j**-ben, mind pedig az összes palatális magánhangzóban: más szóval, azt várnánk, hogy a palatalizáció vagy minden mássalhangzót érint, vagy azt például, hogy a jotáció csak a velárisokat érinti. Ez azonban mégsem történik így.

A jotáció és a palatalizáció előfordulását a szerbben és a horvátban a morfológiai határ jellege is befolyásolja. Erős morfémahatáron *nem* fordulhat elő: (i) *frázisok között*: *pas je sj/*fj* 'a kutya van', *sat je tj/*tɕ* 'az óra van', *kad je dj/*dʒ* 'mikor van', *lak je kj/*tʃ* 'ő könnyű', *sam je mj/*mɔ* 'egyedül van', valamint (ii) a befejezettséget jelölő *s* és *iz* prefixum és a tő között sem: *sljepiti* 'összeragaszt', *sljubiti* 'összeilleszt', *sljuštiti* 'meghámoz', *izljubiti* 'összепuszil', *iznjuškati* 'összeszimatol': $s/z + j/\lambda \sim *f/\zeta + j/\lambda$. Ezzel szemben, ahogy láttuk, gyenge morfémahatáron a palatalizáció és a jotáció bekövetkezik: pl. *kap + jem > kapljem pɔ/*pj* 'csöpögök', *hram + jem > hramljem mɔ/*mj* 'sántítok', *pis + jem > pišem f/*sj* 'írok', *smrt + ju > smrću tɕ/*tj* 'halállal', *red + ji > ređi dʒ/*dj* 'ritkább', *pek + jem > pečem tʃ/*kj* 'sütök', *mog + ješ > možeš ʒ/*gj* 'bírod', *tih + ji > tiši f/*xj* 'csendesebb'.

3. Elmélet és további magyarázatok

3.1. Rövid elméleti bemutatás

A dolgozat szempontjából röviden a következőképpen foglalhatjuk össze a fontosabb elméleti követelményeket: a CV és VC fonológia abból indul ki, hogy az időzítési tengely egymást szigorúan követő mássalhangzós (C) és magánhangzós (V) pozíciókból áll. Ezekhez csatlakozhatnak a különböző melodikus elemek, amelyek fonetikai/fonológiai megjelenítése a C, illetve a V helyhez való csatlakozástól függ: így pl. az **I** melódia vagy mássalhangzós **j**-ként vagy pedig magánhangzós **i**-ként értelmeződik. Az időzítési tengely elemeinek akkor is lehet fonetikai megjelenítése, ha azokhoz nem csatlakozik külön melódia, feltéve ha más tényezők nem játszanak közre ennek megakadályozásában (pl. szinkópa vagy egyéb súllyesztő körülmények): így pl. az angolban és a franciában egy üres V **ə**-ként jelenik meg, a horvátban és a szerbben **a**-ként, a szlovénben **e**-ként, míg a magyarban (az **i** kivételével) minden rövid magánhangzó lehet üres (ebben közrejátszik a magánhangzó-harmónia is); egy üres mássalhangzó pl. a németben és a héberben glottális zárhangként realizálódik.

Ehhez csatlakoznak a következő elméleti feltevések is: a V és a C helyből is két különböző „erő” indul ki a közvetlen szomszédságban lévő balra elhelyezkedő V és C pozícióba (itt eltekintünk egyes lényeges, ám a dolgozat számára kevésbé releváns szempontoktól). Ezek a *jogosítás* (amely megtagadja a célpont melódiáját: ilyen pl. a szóeleji mássalhangzós hely,

amely melodikus szempontból relatíve a legstabilabb: itt ugyanis ritkábban következik be gyengülés) és a *kormányzás* (amely negatív hatással járhat a célpont melódiájára nézve: ilyen lehet pl. egy mássalhangzó intervokális gyengülése, vagy egy szinkópált magánhangzó, amely teljesen elveszítette melódiáját és nem is realizálódik a kiejtésben, így pl. a *majom* > *majm* + *ot* esetében).

Mielőtt rátérnénk a pontos elemzésre, a dolgot szempontjából fontos jogosítási és kormányzási viszonyokat fel kell tüntetni: (i) *V-C* (azaz *V*-ből induló *C*-t érintő) *jogosítás* (ilyen pl. a szóelejei pozíció, amely melodikusan erős: ilyen helyzetben a gyengülési folyamatok kevésbé gyakoriak) és (ii) *C-C kormányzás*. Ez a kormányzás *C*-ből indul és *C*-t érint; ennek tipikus példája a nazális-obstruens, azaz a hagyományos kóda-szótagnyitány kapcsolat. A nazális ebben a helyzetben kormányzott, azaz melodikus szempontból gyengébb: csak egy nazális melódiát képes megtartani, a helyet a kormányzó *C*-től kapja; ezért van az, hogy az ilyen kapcsolatok általában homorgánok. A *C-C* kormányzás tehát (kissé leegyszerűsítve) minden olyan mássalhangzók közötti kapcsolatra kiterjeszthető, ahol egy jobb oldali *C* melodikusan befolyásolja a tőle balra elhelyezkedő *C*-t (a melodikus kölcsönhatás mértéke nyelvenként változó lehet).⁹ A jogosítás és kormányzás közötti különbség a palatalizációs és jotációs folyamatok megmagyarázásában is felhasználható.

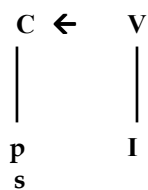
3.2. Jotáció mint *C-C* kormányzás; palatalizáció mint *V-C* jogosítás?

A jogosítás és kormányzás viszonyainak segítségével a palatalizációt és a jotációt a következőképpen mutathatjuk be a *p/s*, valamint a velárisok példáján (l. [9]):

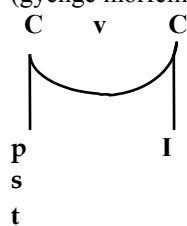
⁹ A *C-C* kormányzás fennállásának lehetősége ennél bonyolultabb: elképzelhető, hogy egy ilyen *C-C* kapcsolat csak akkor léphet fel, ha bizonyos melodikus feltételek adottak: különbség lehet pl. két szomszédos zárhang (feltéve, hogy itt egyáltalán lehetséges ilyen viszony) és egy zárhang és egy nazális közötti kormányzási viszony között. Erről most nem tudunk bővebben szólni a megfelelő elméleti apparátus ismertetése nélkül.

(9)

(a) *V-C jogosítás* (horvát, szerb)

(b) *C-C kormányzás* (horvát, szerb)
(gyenge morfémahatár esetében)

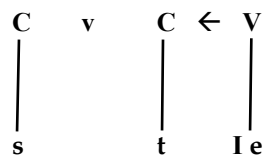

pj > pʎ

sj > ʃ

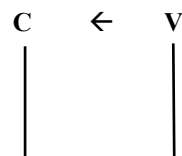
tj > tɕ

(c) V-C jogosítás a horvát **ie** diftongus esetében

stj ~ *ɕtɕ
stijena 'szikla'

(d) V-C jogosítás (ószláv)

k > tʃ, ts

g > ʒ, z

x > ʃ, s

(kivétel a szonoráns **l/n**, amely kizárólag és kötelezően palatalizálódik az **ie** előtt)

A következőket vonhatjuk le a fentiekből a szinkroniát illetően (9a-c): a palatális (**I** melódiát tartalmazó) magánhangzók (beleértve ide a horvát **ie**-t is) nem válnak ki *palatalizációt* (ha ezt a terminust hagyományosan csak a velárisokat érintő folyamatokra tartjuk fenn) és *jotációt* sem (ide sorolhatjuk az összes többi mássalhangzót). Most már formálisan is megfogalmazhatjuk a tapasztaltakat: a *V-C jogosítás* nem lehet a palatalizáció/jotáció kiváltó oka. Ez a jogosítási viszony megtámogatja a mássalhangzó melódiáját és nem fejt ki hatást rá. A horvát **ie** diftongus lebegő **I** melódiája csak másodlagos artikulációként csatlakozik a **C** helyhez (9c). Ezt neveztük „elsőfokú” palatalizációnak a dolgozat elején. Most látjuk, hogy ez felesleges, hiszen itt egyáltalán szó sincs palatalizációról; nem is lehetne: a *V-C jogosítás* nem tudja ezt kiváltani (az **ie** tulajdonképpen egy palatális magánhangzó, amely viselkedésében megegyezik a többi palatális magánhangzóval, azaz az **i**-vel és az **e**-vel). Azt, hogy a *V-C jogosítás* képtelen palatalizációt kiváltani, jól bizonyítja, hogy ma már velárisok is előfordulnak az **I** melódia előtt: pl. *kikotati ki/*tʃi/*tsi* ’nevetgél’, *giljati gi/*ʒi/*zi* ’rohan’, *histerija xi/*ʃi/*si* ’hisztéria’, *ker ke/*tʃe/*tse* ’korcs’, *gegati ge/*ʒe/*ze* ’vánszorog’, *heroj xe/*ʃe/*se* ’hős’. Röviden tehát: a szinkroniában nem következik be melodikus változás az **I** hatására a mássalhangzóknak, ha ez az **I** melódia egy **V** része, amely *V-C jogosítási viszonyban* áll az öt megelőző mássalhangzóval.

Ez a *V-C jogosítás* az ószlávra is kiterjeszthető: a velárisok kivételével (a hagyományos palatalizációról van itt szó, amit mi koronalizációnak nevezünk) a mássalhangzóknak nem történt melodikus változás az **I**-t tartalmazó magánhangzók előtt. A mai (szerb és horvát) és az ószláv nyelvváltozat között egy lényeges különbség van: a *V-C jogosítás* következtében az ószlávban csak a velárisok koronalizálódtak (9d), a szerbben és horvátban azonban ez a folyamat érintetlenül hagyja a mássalhangzókat, még a velárisokat is.

Ezzel szemben (9b) a *jotáció* minden mássalhangzót érint az ószlávban és a szerbben és a horvátban egyaránt (az ószláv *jotáció* különbözőképpen jelenik meg a szláv nyelvekben a morfológiai határ jellegének függvényében: pl. szerb és horvát *zemlja -mlj-* vs. lengyel *ziemia -mj-* ’föld’). Az elméleti keretünk szerint a *jotáció* tulajdonképpen *C-C kormányzás*: **C**-ből indul (azaz a **j**-ből) és **C**-t érint (bármelyik mássalhangzót) és az érintett **C** melódiájára befolyással van (kormányozza azt). A *jogosítás* megtámogatja a melódiát, míg a *kormányzás* változást idéz elő benne (emlékeztetőül: a **d** **dʒ**-

vé történő jotációját „másodfokú” vagy „teljes” palatalizációnak neveztük a dolgozat elején). Azt, hogy a jotációt valóban egy C-hez kapcsolódó **I** (azaz **j**) és nem egy V-hez kapcsolódó **I** (azaz **i**) váltja ki (ha a kettő között nem lenne különbség, megszűnne a koronalizáció és a palatalizáció közötti különbség is, és mi éppen erre a különbségre fektetjük a hangsúlyt) az bizonyítja, hogy (i) találunk magánhangzóra végződő igei töveket, ahol a **j** önállóan megjelenik (pl. *kupovati* ’vásárolni’, *kupujem* ’vásárolok’ (nincs jotáció, hiszen itt mássalhangzó sem fordul elő) vs. *kapati* ’csöpög’, *kapljem* ’csöpögök’, ahol bekövetkezik a **p** jotációja)¹⁰ és (ii) ha azt feltételeznénk, hogy pl. a **ju** (l. [6]) és a **ji** (l. [8]) nem egy mássalhangzó és egy magánhangzó szekvenciájából áll, hanem egy diftongus (ebben az esetben nem tudnánk megmagyarázni a jotációt, hiszen egy **iu** diftongus csak jogosítani tudna egy C-t, de nem kormányozni azt ebben az esetben), kénytelennek lennénk azt állítani, hogy az **iu** diftongus csak hangsúlytalan szótagokban fordul elő (ami ismét nehezen képzelhető el ebben az elméleti keretben: egy hangsúlytalan magánhangzó ugyanis nem rendelkezhet több melódiai elemmel, mint egy hangsúlyos; a horvátban ugyanis *nem* léteznek hangsúlyos **pju/pja** szekvenciák, az **ie** pedig az egyetlen instabil diftongus). Ez elég ok arra, hogy bizonyítottan tekintsük a **ji**, **ju** szekvenciák CV voltát. Ha pedig ez így van, akkor a jotáció (C-C kormányzás) is erős alapot nyert. A C-C kormányzás az ún. ’kettős’ palatalizációt is megmagyarázza: *mladost* ~ *mladošću* ’fiatalság(gal)’, *bažd* ~ *baždu* ’büz(zel)’. Itt az **I** melódia (további) az **s**-re történő kiterjedéséről van szó: *mladost+ju* > *mladosću* > *mladošću* **čtč**. A jotáció nem következik be akkor, ha az **I** melódia **V** helyből jön, azaz a horvátban az **ie** előtt: pl. *stijena* **stj/*čtč** ’szikla’, *zdiženac* **zdj/*ždž** ’forrás’ (9c). A *stijena* és a *mladošću* közötti különbség a V-C jogosítás és a C-C kormányzás közötti különbségben keresendő. A *stijena* esetében az **I** csak másodlagos artikulációs jegyként társul a **t**-hez és nem vált ki palatalizációt, míg a *mladošću* esetében az **I** egy olyan C helyből jön, amely a **t**-vel kormányzási viszonyban van: ilyenkor

¹⁰ Indoeurópai nyelvek lévén, a szerbben és a horvátban nehezen található magánhangzóra végződő (nominális) tő, de a **-ji** komparatív szuffixumnak létezik egy **-iji** allomorfa is, amely egyes (főleg **r**-re végződő) töveknél fordul elő: pl. *star* ~ *stariji* ’öreg’, *marljiv* ~ *marljiviji* ’szorgalmas’, stb. A **j** részét a szuffixumnak azonban (a magánhangzós tövektől függetlenül) a legjobban a labiálisokra végződő tövek bizonyítják, ahol a **j** jelenléte (*l*-epentetikummal együtt) a legnyilvánvalóbb: *drag* ~ *draži* ’kedves’ vs. *glup* ~ *gluplji* ’buta’.

megtörténik a palatalizáció és az **I** jegy továbbterjedése az **s-re**¹¹). Ezek után állíthatjuk, hogy az **I** melódia kétféle hatást tud kiváltani attól függően, hogy V-ből vagy C-ből jön, és attól függően is, hogy egy kormányzási vagy egy jogosítási viszony részeként jelenik meg. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az **I** csak akkor tudja befolyásolni a megelőző mássalhangzót, ha vele kormányzási viszonyban álló C-hez van kötve (ez alól a megszorítás alól kivételt képeznek a koronális **n** és **l**, mert ezeket a lebegő **I** is palatalizálni tudja; ezt a kivételes viselkedést pillanatnyilag nem tudjuk kellőképpen megmagyarázni).

3.3. További kiterjeszthetőség és problémák

Az **I** melódia hatása (a kormányzási és jogosítási viszonyokkal együtt) más nyelvekre is kiterjeszthető: pl. az ószlávra (ezt meg is tettük fent), az ún. nyugat-germán geminációra (pl. **satjan* > óangol *settan* 'ültet'), a magyarra (pl. *látja* > *lássza*), stb. A horváttal kapcsolatban további eredményes következtetések vonhatók le, amire itt nem térhetünk ki: pl. a **k/g/x** kapcsolatokban sem történik meg a palatalizáció (pl. *kljun* 'csőr', *gljiva* 'gomba', *hljebno* 'kenyérrel kapcsolatos'), holott **ǰ** előtt a **s/z** jotációja kötelező (pl. *šljunak* 'kavics'). Ez is a kormányzással/jogosítással magyarázható. Problémák is vannak azonban: az **s** jotációja csak olyan **ǰ** előtt lehetséges, amely lexikailag **ǰ** (hagyományos értelemben fonéma) és nem következik be olyan **ǰ** előtt, amely **ie** előtt állt elő az **I**-ből a horvátban (pl. *šljunak* ~ **sljunak* 'kavics' (vö. szerb *šljunak*) vs. *sljez* ~ **šljez* 'mályva' (vö. szerb *slez*)). Ezek és az ehhez hasonló problémák (pl. mi történik egy intervokális C-vel, amelyet kormányoz (és jogosít is) egy **I**-t tartalmazó V?) egy későbbi dolgozat témái lehetnek. Nem szóltunk külön a monomorfémikus jotációról sem. Azonban röviden kitérünk egy olyan folyamatra, amely morfémahatárokon figyelhető

¹¹ Az ún. „kettős” palatalizációs folyamat a **-stj-** esetében (l. pl. *mladošću*) azt bizonyítja, hogy a C-C kormányzási viszony nem csak a **j** és a **t**, hanem a **t** és az **s** között is fennáll (az **I** melódia csak a kormányzásnak köszönhetően tud továbbterjedni a **t**-ről az **s-re** a horvátban és a szerbben); l. még a *šljunak* 'kavics' vs. *sljez* 'mályva' problémáját is a 3.3. alatt. A dolgozat névtelen lektora azt a kérdést vetette fel, hogy a **-stj-** esetében hogy marad néma mindkét üres v. Erre a felvetésre a következőt tudjuk válaszolni: a **-tj-** közötti üres v-t V-V kormányzással (a szuffixum *-ju*, tehát tartalmaz egy kiejtett V-t), míg a **-st-** közötti üres v-t pedig C-C kormányzással meg lehet szüntetni (a **-st-** közötti C-C kormányzási viszonyt a fentebb tárgyalt **I** melódia terjedése is bizonyíthatja), feltéve, ha elfogadjuk a VC fonológiából ismert ún. „süllyesztő” körülményeket, amelyek kioltják a C-C kormányzási viszonyban álló mássalhangzók közötti üres v-t.

meg: ilyen pl. a hosszú mássalhangzók egyszerűsítése (pl. *drag* ~ *draži* **3i**/***33i**/***3ji** 'kedves ~ kedvesebb' vs. *najjači* **jj**/***j** 'legerősebb').

Akár CV-re, akár VC-re végződik pl. a *drag* hangtengelye és akár CV-vel vagy VC-vel kezdődik a *-ji* középfok szuffixumának váza, minden esetben **két** C hely kerül egymás mellé (egy elmaradhatatlan üres v-vel együtt). Ha szem előtt tartjuk a szerkezetmegőrzési elvet, nehezen tudjuk megmagyarázni a második C helyének eltűnését; más szóval: a *j* palatalizálta a *g*-t, de közben „elveszett” (nem tapasztalunk soha egy **-3j**- szekvenciát, de még a **3** sem terjed ki a megüresedett *-ji* szuffixum *j* helyére (így állhatna elő pl. a **-33**- gemináta), feltéve, hogy az **I** teljesen csatlakozott a *g* melódiájához, illetve hogy megszűnt a saját C helyéhez való kapcsolódása). Jelen pillanatban a következő magyarázat tűnik elfogadhatónak: a *-ji* szuffixum gyenge morfémahatáros, ami azt jelenti, hogy viselkedésében megismétli a monomorfémikus szavakra jellemző (egyes) morfo-fonológiai jellegzetességeket, így pl. azt, hogy ezekben a nyelvekben nem fordulnak elő gemináták monomorfémikusan (l. pl. Kaye (1995) az angol múlt idő kapcsán). Gemináták csak erős morfémahatáron fordulhatnak elő (így pl. a *najjači* esetében), ahol a *naj*- a felsőfok szuffixuma. Ha a tőmorféma labiális hangra végződik (pl. a *glup* 'buta' esetében) a *-ji* szuffixum kapcsolódása után nem tűnik el a *-ji* C helye (sőt, egy epentetikus *l*-lel is „bővül”): *gluplji*. Erre nem térhetünk ki bővebben, de a különbség azzal függhet össze, hogy az **I** nem csatlakozhat a *p* melódiájához (sajnos, az *l*-lel való bővülést még ezzel sem tudtuk megmagyarázni kellőképpen) és *-plj*- szekvenciák egyébként monomorfémikusan is előfordulnak.

Egy további probléma is felmerül (amelynek felvetését szintén a lektornak köszönhetem): az eddig tárgyalt mássalhangzós viszonyok alapján arra tudnánk következtetni, hogy a szerbben és a horvátban nem létezhetne pl. **#ši**-/**še**- kezdetű szó, ugyanis a **š** csakis egy C-C kormányzási viszonyból származhat (az ilyen C-C viszonyok pedig a szó belsejében fordulhatnak elő, azaz akkor, ha a *s*-t egy C-hez kapcsolódó **I** követi). Ahogy láttuk, egy szóelejei C-V jogosítási viszonyból nem állhatott elő *s*-ből **š** (sem az ószlávban, sem pedig a horvátban és a szerbben). Pontosabban: a szóelejei *či*-/*če*-/*ži*-/*že*-, stb. kapcsolatok létezésének lehetőségét a fentiekben már bemutattuk (az ószlávban, de nem úgy a mai horvátban és szerbben, a velárisok palatalizációját a C-V jogosítási viszony is kiválthatta – ezzel, más szóval, nincs is semmi baj az elméletünk szempontjából: pl. indoeurópai **ghel*- > horvát/szerb *željezo* 'acél'). Az igazi problémát a szóelejei *ši*-/*še*-/*či*-/*će*-/*đi*-

/ðe-/lj-/plj-, stb. kapcsolatok jelentik, pontosabban azok a kapcsolatok, amelyek egy szöveleji nem veláris mássalhangzóból és egy palatális magánhangzóból álltak elő. Ilyen esetben ugyanis azt kellene állítani, hogy a C-V jogosítás a **nem** veláris mássalhangzók esetében is kiválthatott palatalizációt az ószlávban vagy a horvátban és a szerbben. Erre, első megközelítésben, bőségesen találunk példákat: *šiti* 'varr', *šiba* 'virgács', *šepav* 'sánta', *šerpa* 'edény', *šalje* 'küld', *ćud* 'kedv', *ćuk* 'kisebb fajta bagoly', *đavo* 'ördög', *don* 'cipőtalp', *derdan* 'nyaklánc', *ljubiti* 'csókol', *njuškati* 'szaglászik', *pljuvati* 'köp', *bljuvati* 'okád', *mljackati* 'rágcsálni', stb.

A dolgozatban tárgyalt megszorítások és az elméleti keret kívánalmai azt követelik meg, hogy más irányban kutakodjunk. A fenti szavak csak látszólag mondanak ellent a megfogalmazott feltevéseinknek. Minden szinkrón elemzés nehézsége, hogy a nyelv minden adott állapotában számos hangváltozási tendencia eredményeit látjuk, sokszor összemosódva és (megfelelő írásos emlékek hiányában) visszakövethetetlenül. A fenti szavak egy része jövevényszó: így pl. a németből (pl. *Scherbe*, vö. *šerpa*), az olaszból (*diavolo*, vö. *đavo* 'Nom.', *đavola* 'Gen.') és a törökből. Az „örökölt” szavak háttérben (pre)ószláv hangváltozások állnak: ilyen pl. az indoeurópai ***eu** diftongus, amely ***ju**-ra változott a pre-ószlávban, és később palatalizálta az előtte lévő mássalhangzót (pl. ***(s)peu-** > latin *spuō*, ógörög *ptúein*, horvát/szerb *pljuvati* 'köp', ***leub-** > latin *lubet* 'kellemes', óangol *lēof* 'kedves', horvát/szerb *ljubiti* 'csókol') vagy az ***iw/ju** hangkapcsolat (pl. ***siw/sju** > latin *suere*, közgermán ***siwjan** (óangol *siwan*), horvát/szerb *šiti* 'varr'). A fenti példák mutatják, hogy az ószláv (és a későbbi) palatalizációról felállított elméletünk meg tudja jósolni a szöveleji *ši-* és *plju-* kapcsolatokat. Ez a folyamat is beleillik a jotációról alkotott általános elméletünkbe, ha elfogadjuk a következő feltételezést: az ***eu** diftongus egy C-hez kapcsolódó **I**-re és egy (értelemszerűen V-hez kapcsolódó) **u**-ra bomlott. A C-C kormányzási viszony csak akkor képes megmagyarázni az így előállt alakokat, ha a diftongusból kivált **I** melódia egy C helyhez kapcsolódott, ahonnan kifejtette hatását a szöveleji mássalhangzókra. A későbbi ószláv jotációs folyamatokról alkotott elméletünk ennek a folyamatnak a jogosságát támasztja alá.¹²

¹² Az ógörögben egy olyan erősödési folyamat figyelhető meg, amely az indoeurópai ***eu** diftongus (C-s) j-re és (V-s) u:-ra való monoftongizációját bizonyítja: ez a j mássalhangzók utáni t-vé való erősödése (pl. *melitja* > *melitta* 'méh', *kleppō* > *kleptō* 'lopok'). Ennek tükrében egyértelmű az indoeurópai ***(s)peu-** tőnek megfelelő ógörög *ptú-ein* alak. Az ószlávban, ezzel szemben, a j egybeolvadt az előtte álló nem labiális mássalhangzókval. Ennek fényében a labiá-

Itt a következő fontos megállapítást kell tennünk: egy lényeges különbség van az indoeurópai **eu*-ból előállt ószláv *ju*: és az ószláv *ě*-ből kialakult horvát *je* között (emlékezzünk: a szerbben nincs meg a *je* mássalhangzó utáni pozícióban): a horvátban az *I* bizonyíthatóan nem csatlakozik *C* helyhez (és így nem is jöhet létre jotáció), az ószlávban pedig az *I* melódia bizonyíthatóan egy *C* helyhez kapcsolódott (ezt a kialakult *C-C* kormányzás eredményei is bizonyítják).¹³

A jotációról és palatalizációról tett eddigi megállapításainkból az következik, hogy szóelején csak akkor állhatnak elő olyan kettős mássalhangzós kapcsolatok, amelyek mindkét tagja palatális (pl. *šlj-*), ha az *I* melódia egy olyan *C*-hez kapcsolódik, amely az őt megelőző *C*-vel kormányzási viszonyban áll (ezzel szemben, ha az *I* egy olyan *C*-hez kapcsolódik, amely egy megelőző *C*-t jogosít, akkor nem várunk el palatalizációt/jotációt). Ezt a következtetésünket a következő példák igazolják: *šljiva* 'szilva', *šljunak* 'kavics', *šljuka* 'szalonka', *šljam* 'a társadalom sőpredéke', stb. Más szóval: a horvátban és a szerbben nem találunk példát **slji-/slju-/slja-* kapcsolatokra. Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az *I* melódia a *ʃ* része, és mivel így változást idéz elő a *s*-ben, a *s* és a *ʃ* között szükségszerűen kormányzási viszonyban kell fennállnia. A teljes képhez az is hozzátartozik, hogy a horvátban léteznek *sʃ*-kapcsolatok (pl. *sljez* 'mályva', *sljedeći* 'következő', *sljep* 'vak'): ez nem annyira meglepő, hiszen az *ie* diftongus viselkedése megegyezik a többi palatális magánhangzóéval, azaz nem vált ki jotációt (egyszerűen csak arról van szó, hogy az *I* csatlakozik a *sl* mással-

lisok után megjelenő *I*(-epentetikum) tulajdonképpen a *j* erősödési folyamatának eredménye lehet (azt is mondhatjuk, a *j* labiálisok után *ʃ*-vé erősödött).

¹³ Itt számos nehézségtől eltekintettünk, pl. attól, mi történik pontosan a különböző üres *v*-kkel az így felbomlott **eu* diftongus és az őt megelőző mássalhangzó között. Tegyük hozzá, hogy a *je* diftongus a standard köznyelvi horvátban elemezhető csak úgy, mint egy lebegő *I* melódia és egy *e* kapcsolata. Számos dialektusban (pl. a montenegróiban is) a *je* is kiváltja a jotációt (azaz az ószláv *ju*:-hoz hasonlóan viselkedik): pl. *čerati* (standard *tjerati* 'üldöz'), *devojka* (standard *djevojka* 'lány'), stb.

Mivel a szerbben a *je* diftongus nem található meg (és a horvátban is csak a laterális és a nazális palatalizálódik a *je* előtt), szó elején magánhangzó előtt csak olyan palatális mássalhangzókat várunk el, amelyek még az ószlávban palatalizálódtak, ill. jotálódtak. Más szóval: szó elején nem várunk el *lje-/nje-* kapcsolatokat. Ez így is van (pár funkciószó kivételével: pl. *njega* 'ő', hangsúlyos alak): *ljiljan* 'liliom', *ljuljaška* 'hinta', *ljutnja* 'düh', *njihati* 'lóbál', *njuh* 'szaglás', stb.

hangzókhöz). Nem kell külön kihangsúlyozni, hogy a szerbben egyáltalán nem létezhet *slj*, hiszen ebben a strukturális helyzetben felszámolódott az *ie*). A horvátban, ezek szerint, létezik mögöttes *Ǻ* (amely kormányzási viszonyban áll a *s*-vel) és létezik olyan *Ǻ* is, amelyhez csak „parazitikusan” kapcsolódik az *ie*-ből kivált *I* (így nem is jöhet létre a jotáció). Ilyen *Ǻ*-k nem léteznek a szerbben.¹⁴

A C-k között fennálló esetleges jogosítási viszonyról nagyon eltérőek a vélemények: egyesek tagadják ennek a viszonynak a megalapozottságát, mások viszont lehetségesnek gondolják (l. Szigetvári (1999)-ban található összefoglalást). A horvát és a szerb adatok arra engednek következtetni, hogy létezhet C-k közötti jogosítás is. Emlékezzünk: a jogosítás megtámogatja a melodikus halmazokat (ilyen esetekben kevésbé várunk el változásokat). Láttuk, ha az *I* egy jogosító V-ből ered, nem következik be a hagyományosan jotációnak nevezett változás az ószlávban. Ha ezt a lehetőséget kiterjesztjük egy olyan *I*-re is, amely egy olyan C-ből ered, amely egy másik C-t jogosít, akkor ilyen esetben se várunk el változást. Ennek a lehetőségét a fent már említett példák igazolhatják: *kljun* 'csőr' *kǺ/*tǺ*, *gljiva* 'gomba' *gǺ/*ʒǺ*, *hljebno* 'kenyérrel kapcsolatos' *xǺ/*ʃǺ* (a *Ǻ*, illetve annak *I* melódiája nem tudja kiváltani a palatalizációt). Ezzel a feltevéssel további problémák merülnek fel, de erre most nem térhetünk ki (arra sem térhetünk ki, miért csak a *l* és a *n* palatalizálódik az *ie* előtt a horvátban).

4. Összefoglalás

Dolgozatunkban a szerb és a horvát palatalizációs folyamatokat vizsgáltuk. Feltettük a kérdést, hogy létezik-e egyáltalán ez a folyamat. A horvátban a palatalizációnak három fokát különböztettük meg. A későbbiekben láttuk, hogy ezekben a nyelvekben az *I* melódiát tartalmazó magánhangzók esetében a palatalizáció egyáltalán nem következik be (ez alól a horvát *ie*

¹⁴ Világosan látnunk kell ennek a magyarázatnak a hiányosságait is: ha feltesszük, hogy az *I* melódia csak „parazitikusan” kapcsolódik a *l* és a *n* melódiájához, amelynek az interpretálhatóságát egy C helyhez való asszociáció biztosítja csak, akkor nem létezhetne szisztematikus különbség mögöttes (*šljunak* 'kavics') és „másodlagos” *Ǻ* (*sljez* 'mályva') között. Egy az előbbihez hasonló probléma a *tijesan* 'szűk' *tj* és a *smrt+ju* > *smrcu* 'halállal' *tj* > *tɕ* kapcsán is felmerül. A *tj* vs. *tɕ* különbség valószínűleg a melodikus halmaz felépítésében keresendő (ez pedig ismét felveti a C vázpont és a hozzá asszociálódó melodikus elemek közötti kapcsolat természetét).

előtti mássalhangzók sem kivételek: az ún. „elsőfokú” palatalizáció másodlagos artikulációt jelent, a nazális és laterális esetét kivéve). A későbbiekben ezt V-C jogosítással magyaráztuk. Az ún. „másodfokú” vagy „teljes” palatalizáció mindkét nyelvben megtalálható. Ez a folyamat a C-C kormányzás miatt következik be. Elemzésünket az ószlávra is kiterjesztettük: a hagyományos *palatalizáció* (pontosabban koronalizáció) *csak* a velárisokat érintette egy V-C jogosítás keretében, míg az ún. *jotáció* minden mássalhangzóra (még a labiálisokra is) kihatással volt egy C-C kormányzási viszony következtében. A palatalizáció és a jotáció közötti hagyományos különbség esetünkben esetleges: a valódi különbség a jogosításban és a kormányzásban keresendő. Ezek után kijelenthetjük, hogy egy adott melódia (esetünkben az **I**) különböző hatással lehet mássalhangzókra attól függően, hogy V-hez vagy C-hez asszociálódik (ezekből indulnak ki ugyanis a fent többször is említett viszonyok, amelyek kihatással vannak más melódiahalmazokra).

HIVATKOZÁSOK

- Backley, Philip 1993: Coronal: the undesirable element, *UCL Working Papers in Linguistics* **5**, 301–323.
- Charette, Monik 2003: The Structure of Turkish Words (megjelenés alatt).
- Cyran, Eugeniusz ed. 1998: *Structure and Interpretation: Studies in Phonology* (PASE Studies & Monographs **4**), Lublin: Wydawnictwo Folium.
- Dienes Péter – Szigetvári Péter 1999: *Repartitioning the skeleton: VC Phonology*, kézirat, Budapest: Eötvös Loránd University (ELTE).
- Durand, Jacques – Francis Katamba eds. 1995: *Frontiers of Phonology: Atoms, Structures, Derivations*, Harlow, Longman.
- Goldsmith, John 1976: An overview of autosegmental phonology, *Linguistic Analysis* **2**, 23–68.
- Harris, John 1990: Segmental complexity and phonological government, *Phonology* **7**, 255–300.
- Harris, John 1992: Licensing Inheritance, *UCL Working Papers in Linguistics* **4**, 359–406.
- Harris, John 1994: *English Sound Structure*, Oxford and Cambridge, Massachusetts, Blackwell.

- Harris, John 1996: Full interpretability in phonology, in Durand, Jacques – Bernard Lacks eds.: *Current Trends in Phonology: Models and Methods*, Salford, ESRI.
- Harris, John 1997: Licensing Inheritance: an integrated theory of neutralisation, *Phonology* **14**, 315–370.
- Harris, John – Geoff Lindsey 1995: The elements of phonological representation, in Durand – Katamba eds. 1995.
- Huber Dániel 2002: *Velar Phenomena: Processes and their Expression in Phonology*, szakdolgozat, ELTE, Angol Nyelvészeti Tanszék, Budapest.
- Kaye, Jonathan 1995: Derivations and interfaces, in Durand – Katamba 1995. 289–332.
- Kaye, Jonathan – Jean Lowenstamm – Jean-Roger Vergnaud 1990: Constituent structure and government in phonology, *Phonology* **7**, 193–232.
- Lass, Roger 1994: *Old English: A Historical Linguistics Companion*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Lombardi, Linda 1995: Laryngeal features and privativity, *The Linguistic Review* **12**, 35–59.
- Lowenstamm, Jean 1996: CV as the only syllable type, in Durand, Jacques – Bernard Lacks eds.: *Current Trends in Phonology: Models and Methods*, European Studies Research Institute, University of Salford Publications.
- McCarthy, John J. 1988: Feature geometry and dependency: a review, *Phonetica* **43**, 84–108.
- Mihaljević, Milan 2002: *Slavenska poredbena gramatika 1. dio* [Összehasonlító szláv nyelvtan, I. rész], Zagreb, Školska Knjiga.
- Nedeljković, Olga 1974: Palatalised consonants in the South Slavic languages, *Suvremena Lingvistika* [Modern nyelvészet] **10**, Zagreb, Zagrebački lingvistički krug, 9–14.
- Paradis, Carole – Jean-François Prunet szerk. 1991: *The Special Status of Coronals: Internal and External Evidence*, (Phonology and Phonetics 2), San Diego, California, Academic Press.
- Pešikan, Mitar – Jerković Jovan – Mato Pižurica 1995: *Gramatika srpskoga jezika* [A szerb nyelv nyelvtana], Beograd, Matica Srpska.
- Posner, Rebecca 1996: *The Romance Languages*, Cambridge, Cambridge University Press.

- Raguž, Dragutin 1997: *Praktična hrvatska gramatika* [A horvát nyelv kézikönyve], Zagreb, Medicinska Naklada.
- Rennison, John R. 1998: Contour segments without subsegmental structures, in Cyran, Eugeniusz ed. 1998: 227–245.
- Ségéral, Philippe – Tobias Scheer 1999: *The Coda Mirror*, Ms. Université de Paris 7 et Université de Nice.
- Scheer, Tobias 1998a: A theory of consonantal interaction, *Folia Linguistica* 42/3–4, 201–237.
- Scheer, Tobias 1998b: Governing domains are head-final, in Cyran, Eugeniusz ed. 1998: 261–285.
- Starčević Attila 2002: Yod-dropping in English and Croatian: some consonantal problems, *The Even Yearbook 2002* (ELTE SEAS Working Papers in Linguistics), Budapest, School of English and American Studies (SEAS), Eötvös Loránd University (ELTE), 117–137.
- Szigetvári Péter 1996: Laryngeal contrasts and problematic representations, *The Even Yearbook 1994* (ELTE SEAS Working Papers in Linguistics), Budapest, School of English and American Studies (SEAS), Eötvös Loránd University (ELTE). 97–110.
- Szigetvári Péter 1999: VC Phonology: A Theory of Consonant Lenition and Phonotactics, Doctoral Dissertation, Budapest, Eötvös Loránd University (ELTE) / Hungarian Academy of Sciences / Theoretical Linguistics Programme.